

теріали VI Остроз. наук.-краєзн. конф. «Остріг на порозі 900-річчя», 1995 р. — Остріг, 1995. — С. 167–170.

14. Поток М. В. Бібліотечна мережа Острога і повіту в 20–30-х рр. XX ст. / М. В. Поток // Матеріали IV наук.-краєзн. конф. «Остріг на порозі 900-річчя». — Сокаль, 1993. — С. 134–136.

15. Пятидесятилетие Острожского Свято-Кирилло-Мефодиевского православного церковного братства, 1865–1915 гг. : ист. записка / сост. Н. П. Быков. — Петроград : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1915. — VIII, 430, 110 с., 32 л. ил.

16. Теодорович Н. И. Волинь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и других отношениях : ист.-стат. описание церквей и приходов Волинской епархии : [в 5 т.] / Теодорович Н. И. — Почаев : Тип. Почаево-Успенской лавры, 1889. — Т. 2 : Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. — 1120, VIII с.

17. Тимочко І. Б. Аспекти благодійницької діяльності Острозького Кирило-Мефодіївського православного братства / І. Б. Тимочко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. — 2010. — Вип. 20. — С. 195–198.

18. Шпізель Р. С. Медицинская деятельность Острожского Кирилло-Мефодиевского братства (1865–1922 гг.) / Р. С. Шпізель // Матеріали I — III наук.-краєзн. конф. «Остріг на порозі 900-річчя» (1990–1992). — Сокаль, 1992. — Ч. 2. — С. 108–114.

Ю. В. Хитровська

УДК 94(470+571) «19»:061.236.6

ВПЛИВ МАСОНІВ НА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ПОЧАТКУ ХХ ст.

Спираючись на архівні документи, наукову літературу та матеріали періодики, автор робить спробу дослідити питання про роль масонства в громадсько-політичних процесах у Російській імперії, зокрема в Правобережній Україні, на початку ХХ ст.

Ключові слова: масонство, православне духовенство, самодержавство, Тимчасовий уряд.

Используя архивные документы, научную литературу и материалы периодики, автор исследует роль масонства в общественно-политических процессах в Российской империи, в том числе Правобережной Украине, в начале ХХ в.

Ключевые слова: масонство, православное духовенство, самодержавие, Временное правительство.

Basing on the archives documents, scientific literature and materials of the periodical press, the author tries to investigate the role of mason organizations in social-political processes in the Russian empire, including the Right-bank Ukraine, in the early 20th ct.

Keywords: masons, Orthodox clergy, self-government, Temporary government.

Діяльність масонів у Російській імперії, зокрема в Правобережній Україні, викликає інтерес дослідників, адже революційно-демократичний та особливо ліберальний рухи в цій державі, як правило, були тісно пов'язані з функціонуванням лож, які створили й контролювали «вільні каменярі».

Метою статті є науковий аналіз впливу масонських лож на суспільно-політичні реалії в Російській імперії початку ХХ ст. Для дослідження проблеми автор залучив і опрацював архівні документи, матеріали періодики та ґрунтовні наукові розвідки, зокрема монографії С. Мельгунова, О. Авреха, О. Крижановської, О. Платонова.

Зауважимо, що дані про діяльність масонських лож у другій половині ХІХ ст. вкрай скупі, тому може здатися, що до революції 1905–1907 рр. масонська організація припинила діяльність у російській державі. Однак це не зовсім так. У цей час «королівське мистецтво» працювало, але вкрай за-конспіровано.

Сприятливі умови для активізації масонства склалися після публікації царського маніфесту 17 жовтня 1905 р., який проголосив громадянські свободи та загальну амністію. До імперії повернулося чимало емігрантів, серед них і «вільні каменярі», які гуртувалися довкола паризької Російської вищої школи соціальних наук. Вони були рішуче налаштовані відродити в країні масонську організацію. В цей час до активного громадсько-політичного життя пробудилися як місцеві масони-одинаки, так, можливо, й цілі ложі [7, с. 30–31]. Цей процес охопив не лише Росію, а й Україну, зокрема «Південно-Західний край». Про це красномовно свідчать численні розпорядження, циркуляри Департаменту поліції, спрямовані підлеглим на місцях, а також рапорти та звіти поліцейських чинів начальству про діяльність масонської організації, склад її лож, про цілі та завдання, які вона ставить перед членами [14–18]. Варто зауважити, що навіть кілька публічних семінарів, які провели протестанти в Росії, у цей історичний період православне духовенство пов'язувало з впливом масонства [9, с. 109].

До появи політичного «масонства Керенського» чи «думського масонства» «королівське мистецтво» в Російській імперії розвивалося загалом у руслі французької масонської традиції. 1909 р. масонському керівництву довелося фіктивно розпустити ложі для «усунення тих дорогих братів, балакучість яких була встановлена». В результаті реформована 1909 р. масон-

ська організація стала ще втаємниченішою, конспіративнішою. Невдовзі на її основі в Росії виникло згадане політичне масонство [7, с. 33].

Зауважимо, що політична активність «вільних каменярів» України на початку ХХ ст. була явно вищою, ніж у тогочасній Росії. Не випадково, саме українські масони висунули ідею полишити колишні «містичні дурниці» й цілковито сконцентруватися на політичній боротьбі. А. Я. Аврех та С. П. Мельгунов висловили думку, що саме київські «майстерні» запропонували створити якісно нову масонську організацію — політичну [1, с. 193; 8, с. 185].

Точну дату появи цієї надпартійної організації дослідники не встановили. С. П. Мельгунов датував її 1915 р. [8, с. 185–186], проте О. Керенський згадував, що вступив до її лав ще 1912 р., «відразу ж після обрання до четвертої Думи». В. І. Старцев та А. І. Серков вважають, що нове масонство з'явилося насправді раніше, ще 1910 р. [13, с. 107]. 1912 р. в Москві відбувся перший конвент масонських лож, на якому було обрано керівний склад організації — Верховну раду й проголошено створення російського Великого Сходу. Учасники конвенту назвали новоутворену масонську організацію «Великим Сходом народів Росії» [7, с. 33].

Ефективно використовуючи особисті зв'язки, «масони Керенського» почали активно займати керівні посади в найважливіших державних, політичних та громадських інституціях країни чи, як вони самі говорили, «обплутували владу людьми, котрі співчували масонству». М. Грушевський з цього приводу згадував: «Масонська організація працювала широко, вона здійснювала свій здавна прийнятий тактичний план при всякого роду політичних можливостях використовувати свої зв'язки й проводити своїх людей на впливові посади. Заміщення вищих позицій — і столичних, і київських... — стояли в очевиднім зв'язку із масонською організацією...» [3, с. 133]. Так, зокрема, в Державній Думі брало участь понад 40 представників «королівського мистецтва», заступником її голови був кадет М. В. Некрасов — секретар Верховної ради загальноросійської масонської організації. Були масони й у Державній Раді (О. Гучков, М. Ковалевський, барон Меллер-Закомельський, генерали Гурко і Поливанов). До масонської організації належали 8 царських міністрів (військовий міністр Поливанов, міністр землеробства Наумов, міністри фінансів Кутлер і Барк, міністри внутрішніх справ Джунковський та Урусов, міністр торгівлі та промисловості Федоров). Масонами були великі князі Микола Михайлович, Олександр Михайлович і Микола Миколайович, начальник канцелярії міністра царського двору генерал Мосолов, з масонами співпрацював великий князь Дмитро Павлович [10, с. 220–221].

Красномовно описує просування «вільних каменярів» до владного олімпу в монографії «Масони, як вороги християнської церкви та держа-

ви», опублікованій 1913 р., священник П. Дернов: «... діючи таємно, масони вперто йшли і йдуть до своєї мети — знищення російської монархії та її священної основи — церкви. І настане час, коли ми побачимо криваву руку масонства у розвитку в Росії нігілізму та безбожжя в 60-х та в 70-х рр. XIX ст., в численних спробах убивства царя Олександра II та його мученицької смерті. Чим досягнуть масони перемоги над нами? Невір'ям! Усі різновиди розпусти повинні широкою хвилею розлитися по Росії та заповнити всі класи суспільства, всі прошарки. Головна їх увага зосереджена на боротьбі з християнством та особливо із православ'ям. Золото та друковані засоби масової інформації допоможуть у цьому. Люди для цієї пропаганди серед євреїв знайдуться у достатній кількості, але все ж потрібно користуватися послугами сліпих та дурних росіян...». В організації одночасного спалаху відкритої революції на всіх околицях Російської імперії; розповсюдженні по Росії мільйонів антимонархічних прокламацій; страйках робітників та учнів, вуличних демонстраціях із червоними прапорами та гаслами «Геть самодержавство!»; нищенні царських портретів автор убачає дії «досвідченого режисера» — масонерії, яка давно працювала над несподіваною появою цього грандіозного «масового ефекту». П. Дернов запевняв, що масони діють у країні таємно, прикриваючись просвітницькими товариствами, товариствами миру, тощо. Так, зокрема, на його думку, товариство «Мир» — це відверто масонська організація, багато з членів якої є членами Державної Думи та Державної Ради [4, с. 48–50].

Підтвердженням думки священника є розпорядження департаменту поліції начальникам губернських управлінь, відділенням охорони громадської безпеки та порядку й офіцерам окремого корпусу жандармів від 1914 р. В документі, зокрема, йшлося про те, що, не маючи можливості внаслідок указів від 1 серпня 1822 р. та 21 квітня 1826 р. легально діяти в Росії, масонство тим не менше наполегливо й вперто поширюється по імперії під прапором різноманітних товариств: науково-філософських, окультних та інших. На чолі таких організацій іноді стоять особи, які прийняли масонську посвяту за кордоном. Вони лицемірно виставляють себе прихильниками царського уряду, однак при цьому непомітно прищеплюють членам своїх товариств масонські ідеї. Департамент поліції називає масонським, зокрема, товариство «Мир», яке є відділенням міжнародного товариства з аналогічною назвою. Воно пропагує ідеї антимілітаризму. Окрім названого товариства, діють так звані «теософські, євангелістські, християнські товариства та окультні й спиритичні гуртки, які, під прикриттям пошуків істини, насаджують ересі, невір'я та ведуть боротьбу із християнською церквою». Антропософські товариства та філомістичні гуртки пропагують ідеї свободи, рівності та братерства народів. Таким чином, підсумовує депар-

тамент поліції, не будучи безпосередньо масонськими товариствами, згадані організації виконують окремі пункти загальномасонської програми. Це стало можливим у силу «височайше» затверджених тимчасових правил від 4 березня 1906 р., згідно з якими такі товариства мають право утворюватися та поширювати свої відділення по інших містах з дозволу місцевих губернських властей. Вони цим уміло користуються, маскуючи шкідливу діяльність, безперешкодно поширюючи масонські ідеї серед своїх adeptів. Департамент поліції просить начальників губернських управлінь, відділень охорони громадської безпеки та порядку й офіцерів окремого корпусу жандармів звернути особливу увагу на ці організації, дізнатися про їхній склад і таємну діяльність, а також повідомляти департамент поліції про результати роботи [16, арк. 100–101].

Вибух Першої Світової війни поживав і політично загострив діяльність масонів у Російській імперії. Так, кадет П. Мілюков наполягав на створенні в Державній Думі опозиційного до царського уряду міжпартійного Прогресивного блоку. Його організацією опікувалися кадет М. Некрасов та лідери прогресистів І. Єфремов й О. Коновалов. Отже, до Прогресивного блоку ввійшли кадати, прогресисти, октябристи, поміщицькі фракції центру та «прогресивні націоналісти». Також до нього приєдналися академічна група та група центру Державної Ради. Отож, загалом у блоці налічувалося близько 300 осіб, тобто понад 2/3 членів Державної Думи. Офіційно цей блок оформився 22 серпня 1915 р. Його підтримали міські думи Москви, Петрограда та деяких інших міст Росії [7, с. 41].

Зазначимо, що частина православних священиків — членів Державної Думи, приєдналася до згаданого Прогресивного блоку, тобто зайняла антимонархічну позицію [10, с. 329–330].

Прогресивний блок, яким керували масони, спрямував зусилля на те, щоб створити уряд національного єднання, якому довіряв би народ. Аби посилити тиск на самодержавство, М. В. Некрасов домагався створення союзів робітників, промисловців, селян, кооператорів, на чолі котрих став би «союз союзів» [7, с. 41].

У зв'язку з цим варто звернути увагу на те, що, як згадував О. Я. Гальперн, тодішня масонська верхівка робила спроби порозумітися навіть із підпільними організаціями революційних партій. І це попри те, що вона саму революцію вважала вкрай небажаною й небезпечною під час активних воєнних дій. Саме тоді, за його словами, в ложу прийняли «окремих більшовиків», серед них — М. І. Степанова-Скворцова [5, с. 66–67].

На противагу створеному в Думі масонському Прогресивному блоку, 1912 р. монархічні кола Російської імперії спробували об'єднати православний клір в особливий політичний блок. Йшлося про створення так званої

духовної партії, яка підтримувала б російське самодержавство. За підрахунками обер-прокурора Найсвятішого Синоду В. Саблера, вона могла нараховувати в Державній Думі 50–60 голосів [10, с. 329–330]. Однак єпископ Холмський Євлогій, якому запропонували очолити організацію цієї партії, відмовився, пояснивши свій вчинок тим, що не хоче ізолювати духовенство від народу, виділяючи його в окрему партію: «Росія не знає клерикалізму... наше смиренне сільське духовенство знаходиться у тісному гармонійному зв'язку із народом... ізолюючи духовенство від народу, ми зробимо його одіозним... Духовенство в усіх партіях повинно працювати по совісті...», — підкреслював єпископ [Цит. за: 11, с. 32]. Між іншим, так само вважали православні християни соціалістичного спрямування: економіст Сергій Булгаков (майбутній о. Сергій), журналіст Валентин Свенцицький (майбутній священник-мученик, що загинув у катівнях ОГПУ 1931 р.) та їхні однодумці по тоді лівому «Християнському братству боротьби». Висловлювалася навіть думка перетворити його на християнсько-соціалістичну партію. Але Булгаков вирішив, що християнських партій не має бути, адже партія — це лише частина, уламок суспільства, а Церква покликана об'єднувати, а не роз'єднувати. Ось чому християни мусять діяти як християни в будь-якій партії на вибір своєї совісті, а не створювати особливі «християнські» партії [12, с. 32–33].

Цілком можна припустити, що правоохоронні органи мали інформацію про існування в державі масонської організації. Так, іще 1907 р. директор департаменту поліції М. І. Трусевич переконував Варшавського генерал-губернатора, що «потрібно віддати всі сили на боротьбу із масонською пропагандою в Росії». Наприкінці 1913 р. департамент поліції розробив спеціальну інструкцію, в якій було поставлено вимогу не обмежуватися пошуками масонських лож, а контролювати діяльність усіх громадських організацій, гуртків, редакцій газет та журналів, тобто вести всеохопне розслідування [7, с. 39]. Все ж поліції так і не вдалося виявити й розгромити масонську організацію.

Справжньою причиною невдачі охоронних органів у боротьбі з масонами можна назвати те, що останні були пов'язані з найвищими ешелонами російської влади. Так, Г. Аронсон [2, с. 152–153] та А. Зінухов [6, с. 48–250] висловили припущення, що з «вільними каменярями» тісно співпрацював навіть директор департаменту поліції О. Лопухін, адже «лише по масонській лінії» він міг зустрітися з членом ЦК есерів А. Аргоновим і надати йому таємну інформацію про провокаторську діяльність подвійного агента Євно Фішелевича Азефа. Відомо, що О. Лопухін за тяжкий злочин — розголошення державної таємниці — отримав майже символічне покарання, а згодом його навіть призначили на посаду віце-директора Англійського банку в Пе-

тербурзі. Саме це, на думку А. Зінухова, і дає підстави вбачати в поведінці колишнього директора департаменту поліції «продуману, старанно сплановану акцію революційного масонства проти царського уряду» [7, с. 40].

Отже, маючи розгалужену й чудово підготовлену мережу організацій, а також численних прихильників у російських владних структурах, «масонство Керенського» наприкінці лютого — на початку березня 1917 р. зуміло вирвати владу, що вислизала з рук останнього російського самодержця. Масони прибрали до рук ключові посади в створеному з їхньою активною допомогою уряді, влада опинилася в їхніх руках. «Вільні каменярі» святкували повалення абсолютизму як свою перемогу. На квітневому з'їзді в Москві окремі делегати від провінційних організацій навіть пропонували проголосити Росію масонською державою і направити представників до масонських урядів інших держав світу, проте більшість учасників цього зібрання все-таки визнали відмову від масонської конспірації передчасною [10, с. 268–269].

Прийшовши до влади, Тимчасовий уряд повів у Росії демократичні перетворення. Однак масонське керівництво Росії (масонами були майже всі члени Тимчасового уряду в усіх його складах) не зуміло ні зупинити розвал армії, ні подолати наростання економічної кризи, ні запобігти політичному хаосу, ані зберегти Росію «єдиною та неподільною». Воно лише розчистило шлях до влади більшовикам, які домоглися її в жовтні 1917 р.

1. Аврех А. Я. Масоны и революция / Аврех А. Я. — М.: Республика, 1990. — 350 с.
2. Аронсон Г. Масоны в русской политике / Г. Аронсон // Николаевский Б. И. Русские масоны и революция / Николаевский Б. И. — М., 1990. — С. 148–172.
3. Грушевський М. Спомини / М. Грушевський // Київ. — 1989. — № 9. — С. 108–149.
4. Дернов П., свящ. Масоны, как враги христианской церкви и государства / Дернов П. — СПб.: Изд. В. М. Скворцова, 1913. — 57 с.
5. Запись беседы с Александром Яковлевичем Гальперном // Николаевский Б. И. Русские масоны и революция / Николаевский Б. И. — М., 1990. — С. 49–75.
6. Зинухов А. Этюды о масонстве / А. Зинухов // Этюды о масонстве. — Харьков, 1994. — С. 143–155.
7. Крижановська О. О. Тасмні організації в Україні / Крижановська О. О. — К., 1998. — 133 с.
8. Мельгунов С. П. На пути к дворцовому перевороту. Заговоры перед революцией 1917 года / Мельгунов С. П. — Париж, 1931. — 264 с.
9. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект / Надтока Г. М. — К., 1998. — 271 с.
10. Платонов О. Терновый венец России. Тайная история масонства 1731–1996 / Платонов О. — М., 1997. — Кн. 4. — Т. 1.
11. Поспеловский Д. В. Русская православная церковь в XX веке / Поспеловский Д. В. — М., 1995. — 511 с.

12. Серков А. И. История русского масонства. 1845–1945 / Серков А. И. — СПб., 1997. — 480.
13. Старцев В. И. Российские масоны XX века / В. И. Старцев В. И. // Вопросы истории. — 1989. — № 6. — С. 39.
14. ЦДІАК України. — Ф. 1599. — Оп. 1. — Спр. 175 (ч. III). — Арк. 359–361.
15. Там само. — Ф. 276. — Оп. 1. — Спр. 115. — 14 арк.
16. Там само. — Ф. 385. — Оп. 1. — Спр. 2793 (1 ч.). — 138 арк.
17. Там само. — Ф. 274. — Оп. 4. — Спр. 356. — 176 арк.
18. Там само. — Ф. 274. — Оп. 5. — Спр. 9. — Арк. 2–4, 12, 19, 37 зв., 40.

М. В. Гаухман

УДК 94(477.4)«1905/1914»

**УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
В НАЦІОТВОРЕННІ (1905–1914 РР.):
МІЖ РОСІЙСЬКИМ ТА УКРАЇНСЬКИМ ПРОЕКТАМИ**

Проаналізовано соціокультурне становище українського селянства Правобережної України та участь його в Першій російській революції (1905–1907 рр.). Доведено неефективність російського та українського національних проектів щодо включення селянства в конструювання модерних націй.

Ключові слова: українське селянство, Перша російська революція, національний проект, Правобережна Україна.

Проанализированы социокультурное положение украинского крестьянства Правобережной Украины и участие его в Первой русской революции (1905–1907 гг.). Доказана неэффективность российского и украинского национальных проектов по включению крестьянства в конструирование современных наций.

Ключевые слова: украинское крестьянство, Первая российская революция, национальный проект, Правобережная Украина.

The socio-cultural statement of Ukrainian peasantry in Right-bank Ukraine and his participation in First Russian Revolution (1905–1907) are analyzed. The inefficient of Russian and Ukrainian national projects toward including peasantry in construction of modern nations is proofed.

Keywords: Ukrainian peasantry, the First Russian revolution, national project, Right-bank Ukraine.